

Komunikační a formální hlediska užívání přejímek¹

Diana Svobodová

ABSTRAKT:

Příspěvek se zabývá postavením přejatých a domácích synonymních prostředků v české slovní zásobě. Lexikální dublety typu přejaté slovo — domácí ekvivalent bývají tradičně uváděny jako příklady úplné synonymie, a to i přes zřejmou rozdílnost jejich stylové platnosti a distribuce a popírání principu jazykové ekonomie. V předkládaném textu se soustředujeme na základní aspekty, jimiž je možné tato synonyma i přes shodu jejich designačních významů rozlišovat, především na rozdílnost jejich funkčního potenciálu a vlastností expresivních, kolokačních, asociačních, etymologických a dalších. Pozornost je věnována také struktuře a formě těchto výrazů, která může ovlivňovat jejich fungování v jazyce se zřetelem k předpokladu odlišného vnímání lexémů synchronicky cizích ve srovnání s jejich domácími protějšky.

KLÍČOVÁ SLOVA:

synonymum, lexikální přejímka, forma slova, jazyková funkce, formální adaptace, kolokace

ABSTRACT:

The paper deals with the status of borrowed and native synonyms in the Czech vocabulary. Lexical doublets of the loanword — native equivalent type are usually stated as examples of absolute synonymy, regardless of evident differences of their stylistic characteristics and distribution, as well as evidence against the principle of language economy. Within the presented paper we concentrate on the basic aspects of differentiation of these synonyms, in spite of correspondence of their designative meanings, namely divergence of their functional potential and their expressive, collocative, associative and etymological features. We focus also on the structure and form of these words as they can influence usage of these words with respect to an assumption of a different perception of synchronically foreign lexemes in comparison with their native counterparts.

KEY WORDS:

synonym, lexical borrowing, word form, language function, formal adaptation, collocation

K internacionalizaci lexika moderních jazyků zaujímají jak lingvisté, tak uživatelská veřejnost mnohdy vyhraněné postoje, ať už jde o různorodé aspekty užívání přejatých lexikálních jednotek, jejich vlastnosti formální, sémantické, pragmatické či další, nebo jen o prostý fakt jejich existence, byť na periferii slovní zásoby přijímajícího jazyka. Klíčovým aspektem posuzování takovýchto jazykových prostředků je jejich postavení v mechanismu vztahů přijímajícího jazykového systému a také jejich

¹ Tento příspěvek využívá výsledky získané v rámci grantového projektu NCN *Adaptace, percepce a recepce cizích slov v polském a českém jazyce. Jazykové, psychologické a historicko-kulturní podmínky* (DEC-2011/03/B/HS2/02279) — APPROVAL (*Adaptation, Perception and Reception of Verbal Loans*).

funkčnost a účelnost. Samozřejmě je třeba mezi přejímkami (v češtině je užíván také termín výpůjčka, viz Karlík–Nekula–Pleskalová /2017/) rozlišovat zcela zdomácnělé (*banka, pošta*), všeobecně známé a užívané, ale se zřetelnými prvky cizosti (*exploze, gólmán*), částečně asimilované do českého lexika, ale zachovávající si silný rys cizosti (*playlist, drive/drajv*), a lexikální exotismy (srov. Dickins 2008) týkající se zejména cizích reálií (*voodoo/vúdú, brunch/branč, impeachment/impíčment*).

Je-li primární funkcí doplnění lexika, bývají přejatá slova obecně akceptována, zejména došlo-li k jejich zdomácnění cestou formální adaptace nebo jedná-li se o rozšířené internacionalismy. Naproti tomu přejímky vnímané jako pouhé módní alternativy existujících domácích prvků jsou obecně vnímány jako nadbytečné, přestože jsou obvykle užívány cíleně s ohledem na adresáty a chápány jako ukazatel určité prestiže. Jejich sémantická a pragmatická interpretace může být u různých uživatelů odlišná. To pak může případně vést k emocionálním a neracionálním postojům, ústícím ve vyhraněné podobě ve snahy o jazykové intervence (srov. Daneš 1982; Thomas 1991).

Jak ukazují i sociolingvistické průzkumy z posledních let (např. Dickins 2008), i v současnosti zastává většina uživatelů názor, že slova cizího původu jsou používána přespříliš, a to zejména v každodenní konverzaci, v politice a ve veřejném životě. Připisováno je to globalizaci, evropské integraci a jazykovým zvyklostem mladé generace, médií, reklamy apod. Na interpretaci těchto lexikálních vlivů se podílejí různé sociální faktory, např. tolerance k přejímkám stoupá se vzděláním a snižuje se s věkem, mladší a vzdělanější uživatelé více zdůrazňují pozitivní aspekty přejímání a přiklání se k tomu, že cizí lexikální prvky češtinu zdokonalují, zatímco starší a méně vzdělaní uživatelé více vnímají negativní důsledky.²

Jako specifický fenomén se v kontextu těchto poznatků jeví přetrvávající koexistence synonym nebo významově blízkých dvojic slov přejatých a domácích v různých oblastech lexika.

Klademe si otázku, jak na tyto dvojice nebo skupiny slov nahlížet. Lexikální dublety internacionalismus — domácí ekvivalent typu *lingvistika-jazykověda, dislokace-rozmístění* nebo *fraktura-zlomenina* bývají uváděny jako příklady blížící se úplné synonymii (viz např. Hladká 2002: 472), byť je zřejmé, že se jejich stylová platnost a distribuce liší. Víra v absolutní synonymii se zdá být neslučitelná s principem jazykové ekonomie zejména v těch oblastech komunikace, kde jsou uplatňovány racionální přístupy. Z tohoto hlediska se duplikace prostředků, ať už z jakéhokoliv důvodu, jeví jako pouhé plýtvání energií (Nagórko–Łaziński–Burkhardt 2004). Někteří autoři vyjadřují skepsi k existenci absolutní (úplné, přesné) synonymie, jak bývá v lexikologii prezentována. Mezi jinými i Apresjan (1974) nebo Filipec–Čermák (1985: 133), podle nichž však v určité vývojové etapě mohou být jednotky stejné alespoň v jistých aspektech. Ullmann (1964: 142) uvádí, že absolutní synonymie je v rozporu s obecnými způsoby, jak na jazyk pohlížíme. Srovnáváme-li různé lexikální jednotky, instinktivně předpokládáme, že mezi nimi musí být nějaký rozdíl, byť na úrovni okrajových pojmových sémů, který je rozlišuje, i když může být obtížné tento rozdíl formulovat.

2 Změny v postojích k jazyku v rozdílných etapách života bývají označovány jako „age-grading“ (Fasold 1993).

Velmi málo slov je zcela synonymních v tom smyslu, že by mohla být zaměnitelná v jakémkoliv kontextu, bez sebemenší změny v objektivním smyslu, pocitech, které vzbuzují, nebo hodnotách, které evokují; případně u nich může docházet i ke konotační intenzifikaci. Naopak teorie úplné synonymie má také své příznivce, neboť záleží na tom, jak je pojem chápán a jaké požadavky mají dvě slova splnit, aby byla považována za přesná synonyma. Obvykle se uvádí, že by měla být vzájemně zastupitelná v určité třídě kontextů, resp. mají mít stejný sémantický význam (Apresjan 2000).

Jeich posuzování je tedy vždy založeno na principu vzájemných shod a protikladů a rozdílů mezi významy existujícími ve vztazích k jiným jazykovým jednotkám. Za předpokladu, že jsou tyto výrazy rozlišeny po stránce funkční, stylové a pragmatické, umožňuje synonymie uživatelům jazyka přesnost a přiléhavost vyjádření dle příslušného kontextu. U synonym posuzujeme vedle základního lexikálního významu také jejich vlastnosti expresivní, asociační, kolokační, stylistické, strukturální, etymologické a další.

Klademe si otázku, zda u některých výrazů není možno uvažovat o relativní zvukové motivovanosti, která by mohla být uživateli pocítována a přispívat k ikonicitě jak přejímek, tak případně i jejich domácích ekvivalentů.

Pozornost je však třeba věnovat nejen formálním, ale především funkčním rozdílům. Synchronicky cizí lexémy bývají vnímány odlišně a mají jiný funkční potenciál než slova domácí, resp. zdomácnělá. Důležitou roli mohou sehrávat i faktory psychologické. Psychologické studie (Song–Schwarz 2010) ukázaly, že slova, u nichž je z hlediska jejich struktury zřetelný cizí původ, jsou přijímána a vnímána jinak než ta, jejichž struktura je typická pro mateřský jazyk uživatelů. Obtížnost jejich formy může implikovat obtížnost skutečnou, designáty obecně jako spojené s potenciálním rizikem, nebo naopak jako atraktivní a přitahující větší pozornost, což je výhodou např. v oblasti reklamy.

V následujícím textu se na příkladu několika dvojic, resp. skupin slov přejatých a domácích pokusíme hledat míru jejich synonymie a naznačit faktory, jimiž se vzájemně odlišují.³

Z novějších přejímek poutají při srovnávání s jejich domácími ekvivalenty pozornost ty, jejichž forma je pro uživatele českého jazyka nezvyklá, příp. variantní a neustálená. Tento problém se týká např. skupiny *businessman / byznysman / byznysmen* — *obchodník* — *podnikatel*. Pokud jde o grafické varianty anglicismu, jejich výskyt v synchronních korpusech je výrazně rozdílný (0,07 / 0,08 / 2,4 na 1 mil. slov v korpusu SYN), nejčastější je podoba *byznysmen* (přestože vzhledem odrazu ortoepické výslovnosti v grafické podobě poněkud nesystémově formovaná), nejméně početně zastoupená je podoba *byznysman*, již považujeme po stránce grafické adaptace motivované výslovností za hybridní. Specifické jsou u této přejímky i přechýlené formy, užívány jsou *businessmanka*, *byznysmanka* i *byznysmenka*, zatímco původní přechýlená anglická podoba *businesswoman/byznyswoman* je v češtině prozatím zcela ojedinělá,

3 Prezentovaná synonyma jsou součástí jazykového materiálu analyzovaného v rámci polsko-českého projektu APPROVAL, zaměřeného na posuzování míry synonymie vybraných cizojazyčných přejímek a jejich domácích ekvivalentů, existujících se paralelně v češtině i v polštině.

problémem je u ní i formální adaptace psané podoby (podoba *byznyswoman* je hybridní) a adaptace morfologická (substantivum zůstává neohebné). České ekvivalenty *obchodník* a *podnikatel* jsou v korpusech zastoupeny výrazně častěji než anglicismus v součtu všech tří forem (52,98 a 131,5 na 1 mil. slov), nicméně je třeba brát v úvahu jejich významové spektrum a typy kolokací, včetně vazeb na konkrétní komodity (*obchodník* nebo *podnikatel s čím*, u výrazu *obchodník* také *čím*, dříve i v *čem*). Přestože i k výrazům *obchodník* a *podnikatel* se mohou vázat negativní konotace („kdo něčeho zneužívá k svému hmotnému prospěchu“, „kšeftař“), stejně jako některé kolokace (např. *kontroverzní podnikatel*), je to méně obvyklé než u přejímky, jež nese příznakovost v podstatě vždy — obvykle v závislosti na kontextu: buď se může jednat o pozitivní až obdivné hodnocení osoby úspěšné, bohaté apod., nebo naopak o negativní pojetí osoby sice stejných kvalit, ovšem „honící se za ziskem za každou cenu“, event. i nekalými cestami (viz např. *pochybný businessman*; *obyčejný „byznysman“*, *co si mastí kapsy* apod.). Kolokace s adjektivy typu *špičkový*, *úspěšný*, *zkušený* atd. jsou pro všechna synonyma společné, ovšem specifikace typu *s drogami*, *se starožitnostmi*, *s alkoholem* apod. se u anglické přejímky neuzívá.

Nově přejatý anglicismus začíná vstupovat i do tradiční synonymní dvojice *poradce* a *konzultant*, v níž druhý člen může být v souvislosti s přejímáním modelů struktur zahraničních firem a názvů pracovních pozic nahrazován výrazem *counsellor* (např. *nutritional counsellor*, *management counsellor*), který je vnímán do jisté míry jako módní. Domácí výraz *poradce* je v této skupině nejfrekventovanější (34,79 na 1 mil. slov) a je téměř 10x častěji užíván než starší přejímka *konzultant* (3,87); výskyt nové přejímky *counsellor* je v ČNK zatím ojedinělý. Kolokace výrazů *poradce* a *konzultant* jsou velmi podobné, nicméně v některých významech je ustálenější *poradce* (např. *poradce prezidenta*). Rozdíl bývá také ve vnímání stálosti dané pozice nebo funkce, kdy *poradce* je chápán jako člověk působící delší dobu a více vázaný na jednu osobu (firmu, společnost) vyhledávající rady než *konzultant*, který je naopak chápán spíše jako odborník udílející rady příležitostně. Rozdílnost se může odrážet také ve spojení *poradce* a *konzultant*, které je v podstatě v našem chápání pleonastické, ale rozlišuje jednotlivé dílčí činnosti a profesionální angažmá daných osob.

Z hlediska potenciální expresivity, příp. působení na emoce uživatelů je zajímavé srovnat synonyma *exploze* a *výbuch*, která lze považovat za příznaková obě: výraz *exploze* je chápán v současné češtině především jako odborný název, ale užívá se i v běžném jazyce, a to často v přeneseném významu, kde má vždy expresivní charakter (*exploze radosti*, *exploze nadšení*), což platí, přestože v omezené míře, i o přenesených významech typu *populační exploze*, *informační exploze*. Zejména prefix *ex-* zvýrazňuje stylovou příznakovost přejímky ve smyslu jak odborně terminologickém, tak z hlediska „cizosti“. Domácí výraz *výbuch* je užíván jak v základním, tak v přeneseném slova smyslu (*výbuch smíchu*, *výbuch vzteku*, *výbuch hněvu*, významy „průšvih“ a „propadák“) častěji s výskytem 29,64 na 1 mil. slov ve srovnání s 11,42 u slova *exploze*. Přestože se vlastně také jedná o odborný název, je jeho terminologická příznakovost vnímána méně výrazně a motivace slovesem *vybouchnout* může dle kontextu lépe vystihovat expresivní složky významu tohoto lexému.

Jako významově silnější a vyvolávající pocit větší nebezpečnosti a násilí se může jevit přejaté slovo *agresor* ve srovnání se svým domácím ekvivalentem *útočník*

(tedy v rámci daného lexikálního významu, nikoli např. ve sportu). Starší slovníky, např. Slovník spisovného jazyka českého, jej uvádějí jako výraz „zpravidla hanlivý“ (Havránek a kol. 1960–1971). Po sémantické stránce je také jednoznačnější — zatímco přejímka *agresor* nese jakékoli další významy jen implicitně, domácí lexém *útočník* jich má explicitně celou řadu, zejména ve sportu, kde negativní konotaci nemívá. Český ekvivalent je také výrazně častější (*útočník* 157,66, *agresor* 3,73), nicméně to je právě dáno častým výskytem ve sportovním kontextu, kde nejde o agresi ve smyslu násilného, nečekaného útoku — pojem je v různých druzích sportu, např. kolektivních míčových hrách, součástí herních pravidel a obsazení družstev (*střední útočník*, *křídelní útočník*). V tomto významu se i v češtině užívá také anglický termín *forward/forvard*, který je příznačně užíván výlučně v textech vztahujících se ke sportovní tematice a vyskytuje se výrazně méně často než pojmenování domácí (6,20 výskytů na 1 mil. slov u varianty *forvard*, 0,51 u *forward*).

Naopak o příznakovosti ve smyslu pozitivní expresivity lze hovořit u dvojice synonym *komfort* a *pohodlí*. Přestože je frekvence obou výrazů v synchronních korpusech víceméně vyrovnaná (9,93 a 8,44 na 1 mil. slov), významově se do jisté míry liší: zatímco *komfort* je chápán především jako pojmenování příznivých podmínek daných luxusním vybavením, přepychem, který je nutno si pořídit a je vnímán jako určitý nadstandard, *pohodlí* může být v jistém významovém odstínu dosažitelné velmi snadno, např. změnou polohy těla, uvolněním oděvu apod. *Komfort* je tedy *pohodlí* spojené s určitým dostatkem až nadbytkem při uspokojování nějaké lidské potřeby, nadměrný *komfort* bývá považován za luxus nebo přepych, někdy i jako plýtvání. *Pohodlí* naopak budí pocity příjemnosti a má širší význam, zahrnující všechno, co zpříjemňuje práci, odpočinek a život vůbec. Pokud jde o kolokace a způsoby užívání, např. ustálenou zdvořilostní frázi *udělejte si pohodlí* s výrazem *komfort* použít nelze; spojení typu *byť se vším komfortem* a *byť se vším pohodlím* obě označují totéž, ovšem u prvního se naznačuje, že je to dáno vybavením luxusním, nákladným, což u druhého platit nemusí. Také spojení *se vším pohodlím* a *komfortem*, jež se opět na první pohled může jevit jako pleonastické, je důkazem toho, že *komfort* je vnímán jako něco nadstandardního, co základní *pohodlí* vylepšuje.

Na základě našich výzkumů, dokumentovaných mimo jiné i zde uvedenými příklady, docházíme k závěru, že lexikální synonyma a varianty přejaté a domácí se od sebe odlišují mnohem více, než se obvykle připouští. I když mají tentýž designační význam, mohou se jiné rozdíly, kterými se liší a jejichž příklady zde uvádíme, promítat do jejich různého vývoje a způsobů, jakými jsou užívány. Vnímání slova jako cizího může ovlivnit jeho fungování v jazyce a rozšiřovat vyjadřovací potenciál uživatelů jazyka.

BIBLIOGRAFIE:

APPROVAL: *Adaptace, percepce a recepce cizích slov v polském a českém jazyce. Jazykové, psychologické a historicko-kulturní podmínky.* Dostupné z WWW: <<https://www.approval.uw.edu.pl>>.

Apresjan J. D. (1974): *Leksičeskaja semantika. Sinonimičeskije sredstva iazyka.* Moskva: Nauka.
 Apresjan, J. (2000): *Systematic Lexicography.* Oxford: Oxford University Press.

- Český národní korpus — SYN. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. [online] [cit. 2016-09-29]. Dostupné z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.
- Daneš, F. (1982): Dialektische Tendenzen in der Entwicklung der Literatursprache, in: Scharnhorst, J. — Radtke, E. (eds.), *Grundlagen der Sprachkultur. Beiträge der Prager Linguistik zur Sprachtheorie und Sprachpflege*, Berlin: Akademie-Verlag, s. 92–113.
- Dickins, T. (2008): Postoje k výpůjčkám v soudobé češtině, *Naše společnost*. 1, s. 14–28. [online] [cit. 2016-09-29]. Dostupné z WWW: <https://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c3/a1144/f28/Dickins,%20Tom.%20Postoje%20k%20v%20c3%bdp%20c5%af%20c4%8dk%20c3%a1m%20v%20soudob%20c3%a9%20c4%8de%20c5%a1tin%20c4%9b.pdf>.
- Fasold, R. (1993): *The Sociolinguistics of Society*. Oxford: Blackwell.
- Filipec, J. — Čermák, F. (1985): *Česká lexikologie*. Praha: Academia.
- Havránek, B. a kol. (1960–1971): *Slovník spisovného jazyka českého*. Praha: ČSAV.
- Hladká, Z. (2002): Synonymie (souznačnost), in: Karlík, P. — Nekula, M. — Pleskalová, J. (eds.), *Encyklopedický slovník češtiny*, Praha: NLN.
- Karlík, P. — Nekula, M. — Pleskalová, J. (eds.) (2017): *Nový encyklopedický slovník češtiny*. [online] [cit. 2016-09-29]. Dostupné z WWW: <<https://www.czechency.org>>.
- Nagórko, A. — Łaziński, M. — Burkhardt, H. (eds.) (2004): *Dystynktywne słownik synonimów*. Kraków: Universitas.
- Song, H. — Schwarz, N. (2010): If it's easy to read, it's easy to do, pretty good, and true, *The Psychologist* 23. 2, s. 108–111. [online] [cit. 2016-09-29]. Dostupné z WWW: <<http://www.thepsychologist.org.uk>>.
- Thomas, G. (1991): *Linguistic Purism*. London: Longman.
- Ullmann, S. (1964): *Semantics. An Introduction to the Science of Meaning*. Oxford: Blackwell.